

ОСОБЛИВОСТІ НАГОЛОШУВАННЯ ДІЄСЛІВ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВІРКАХ БУЗЬКО-ІНГУЛЬСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Питання особливостей наголошування лексем в українській діалектній мові порівняно із сучасною українською літературною мовою досліджені на сьогодні ще не остаточно. Свого часу на матеріалі слов'янських мов наголошування дієслів почав вивчати зачинатель української акцентології О. Потебня; на ґрунті української мови це питання дослідив, установивши певні закономірності в наголошуванні дієслівних основ, В. Русанівський; продовжив вивчення акцентуації цього класу слів на сучасному та почасти діалектному рівнях В. Винницький; історичний коментар щодо наголошування дієслів подав В. Складенко. Метою статті є з'ясування особливостей акцентування дієслів в українських говірках Бузько-Інгульського межиріччя порівняно із сучасним літературним наголошенням. У ході аналізу фактичного матеріалу з'ясовано, що у мовленні носіїв Бузько-Інгульського межиріччя трапляються лексеми, наголошування яких не є нормативним. Порушення акцентування пов'язане з чинниками зовнішнього та внутрішнього характеру. Висвітлення питань діалектного наголосу говірок Бузько-Інгульського межиріччя (як на прикладах дієслів та дієслівних форм, так і на прикладах інших класів слів) потребує подальшого опрацювання для вивчення цілісної системи наголошування лексем в українській мові.

Ключові слова: наголос; наголошування; акцентуація; акцентна парадигма; діалектний наголос.

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної науки акцентологія – це розділ мовознавства, що вивчає природу, особливості й функції словесного наголосу в таких аспектах: вивчення процесу становлення українського наголосу у зв'язку з історичним розвитком мови (З. Веселовська, В. Складенко, В. Винницький); дослідження теоретичних питань наголосової системи української мови в порівняльно-історичному плані (В. Булаховський, В. Складенко, В. Задорожний, В. Гальчук, І. Гальчук, К. Тішечкіна, С. Пономаренко); систематизація наголосу літературної мови шляхом вивчення лексикографічних джерел, мови творів письменників, усного літературного мовлення (Л. Булаховський, З. Веселовська, Р. Міджин, А. Білоштан, В. Винницький, А. Зинякова, В. Желязкова); аналіз закономірностей наголошування різних частин мови (Л. Булаховський, В. Русанівський, Б. Пристай, К. Іваночко М. Пилинський, Л. Гумецька, І. Керницький, В. Винницький, Г. Щербатюк, Н. Клименко, О. Романченко, М. Погрібний); пояснення дистинктивних функцій наголосу (В. Винницький); експериментальне дослідження словесного наголосу (Т. Бровченко); висвітлення деяких питань діалектного наголосу (П. Чучка, І. Матвіяс, Г. Клепикова, Я. Пура А. Очеретний, Д. Бандрівський) [2, с. 6].

Питання щодо вивчення особливостей наголошування лексем в українській діалектній мові порівняно із сучасною українською літературною

досліджені на сьогодні ще не остаточно. Тому й метою нашої статті є з'ясування особливостей акцентування дієслів в українських говірках Бузько-Інгульського межиріччя порівняно із сучасним літературним наголошенням.

Свого часу на матеріалі слов'янських мов наголошування дієслів та дієслівних форм на літературному, діалектному й історичному рівнях почав вивчати зачинатель української акцентології О. Потебня [5]; на ґрунті української мови це питання дослідив, установивши певні закономірності в наголошуванні дієслівних основ, В. Русанівський [6]; поглибив і продовжив вивчення акцентуації цього класу слів на сучасному та почасти діалектному рівнях В. Винницький [1; 2]; історичний коментар щодо наголошування похідних дієслів на *-iti* подав В. Складенко [7].

Дієслово, на відміну від інших частин мови, має досить своєрідну акцентуаційну систему. Тут існують певні закономірності як у наголошуванні інфінітивних форм, так і в дієвідмінюванні дієслів. Так, з'ясовуючи закономірності наголошування дієслівних основ, В. Русанівський зробив висновок про те, що під час визначення акцентного типу дієслова значну роль відіграє його належність до певного структурного класу, а також взаємовідношення різних наголошених форм у межах структурного класу основ. Коли цього виявляється

недостатньо, враховується також наявність суфіксів у дієслівних основах, походження дієслова, видова співвідносність дієслівних основ тощо [8, с. 303]. Науковець визначив три акцентних типи в межах парадигми класів основ дієслова:

1) I акцентний тип охоплює дієслова з постійним наголосом на дієслівному корені: *перепи'сувати, перепи'сую, перепи'суєш, перепи'суємо, перепи'суєте, перепи'суй, перепи'сував, перепи'сувала, перепи'саний; ді'яти, ді'ю, ді'єш, ді'ємо, ді'єте, ді'ї, ді'яв, ді'яла, ді'яний*;

2) до II акцентного типу належать дієслова, у яких зміна наголосу відбувається в межах суфікса основи: *боронува'ти, борону'ю, борону'єш, борону'ємо, боронува'в, бороно'ваний, борону'ючи, боронува'вши*;

3) III акцентний тип включає в себе чотири підтипи різнонаголошених дієслів:

– дієслова зі сталим наголосом на суфіксі основи в усіх формах, крім форм пасивного дієприкметника: *бува'ти, бува'ю, бува'єш, бува'ємо, бува'єте, бува'ї, бува'в, бува'ла*;

– дієслова, у яких у переважній більшості форм наголошується останній склад: *берегти', бережу', береже'єш, бережемо', бережете', бережи', бері'є, берегла'*;

– дієслова, у яких усі форми, крім 1-ї та 2-ї особи множини теперішнього часу, наказового способу й пасивного дієприкметника, мають наголос на суфіксі класу основи: *тка'ти, тчу, тчеш, тчемо', тчете', тчи, ткав, тка'ла, тка'ний*;

– дієслова, які в основі інфінітива і в 1-й особі однини теперішнього часу мають наголос на суфіксі основи, а в інших формах теперішнього часу і в пасивному дієприкметнику – на корені: *пусти'ти, пуцу', пу'стиш, пу'стимо, пу'стите, пусти', пусти'в, пусти'ла, пу'щений* [8, с. 306].

Загалом же В. Русанівський стверджував, що «різні дієслівні утворення й форми рідко мають в українській мові постійний наголос на якійсь певній морфемі» [6, с. 58]. Дієслів же зі сталим наголосом порівняно небагато. Найпоєднованіше постійний наголос виявляє себе у формах дієслів докраного виду, що мають префікс *ви-*: *ви'бігти, ви'біжу, ви'біжиш, ви'біжемо, ви'біжи, ви'біжи*. Сталий наголос мають дієслова I дієвідміни із суфіксами *-ува-, -а-, -ну-, -і-*: *перепи'сувати, перепи'сую, перепи'суєш, перепи'суємо, перепи'суєте, перепи'сують, перепи'суй*. Змінний наголос має переважна більшість дієслів. Наголос може змінювати свою позицію в межах однієї морфемі, основи слова чи всього слова загалом (переходити на закінчення): *авансува'ти, авансува'в, авансую, авансуємо, авансований, авансуючи* (у межах суфікса *-ува-*); *пекти', печу', печеш, печемо', печуть, пік, пекла', пекли'* тощо [6, с. 59]. Отже, на думку науковця, система акцентування дієслів є досить складною.

В. Винницький акцентуацію дієслів проілюстрував на прикладах поетичної творчості письменників XIX ст.: «Наприклад, у поезії І. Франка вони [дієслова] вживаються з різним наголошуванням. Так, у 1-й особі однини простого майбутнього часу докраного виду деякі з них мають флексивне (нормативне) акцентування: *ввійду', дійду'*. Однак

більшість дієслівних форм функціонує з паралельним наголосом – флексивним і префіксальним або кореневим. Причому з двох дублетних наголосів переважає флексивний, тобто літературний. Таке наголошування засвідчується у формах дієслів *зійду' і зійду, піду' і піду, прийду' і прийду...*» [2, с. 115–116]. Ці відхилення в літературному наголосі спричинені, на думку науковця, вживанням різних віршованих розмірів, різноманітною ритмічною організацією та структурою фраз, збереженням народного (коломицького) метра вірша, а також різними просодичними обставинами (ситуаціями), впливом південно-західної діалектної акцентуації дієслів тощо.

В. Склярєнко, досліджуючи історію становлення наголосу, писав про те, що ще в ранній балтослов'янській мові існувало три акцентні парадигми (а. п.) дієслів: баритонована (із нерухоною інтонацією на основі), окситонована (із нерухоною двоскладовою інтонацією, що охоплювала останній склад основи й наступний флексивний склад) і рухома (із чергуванням наголосу між крайніми морфемами слова), які успадкувала праслов'янська мова. У праслов'янській мові дієслова, утворені від слів із баритонованою а. п., отримували баритоновану акцентуацію (на початкових складах): **b'aviti *b'avĩť*, від слів з окситонованою а. п. – окситоновану (на останньому складі): **b'oriti, *borĩť*, від слів із рухоною а. п. – рухома акцентуацію: **brođiti *brođĩť* [7, с. 327].

Свого часу К. Ганкевич, аналізуючи акцентуацію лексем малоруської мови, навів чималий ряд спеціальних коментарів, що виявляють особливості зміни наголошування дієслів та деяких дієслівних форм, а саме: а) *не'сти* (основа на *-т, -д, -с, -з, -п, -б, -в*) – *не'сиш, н'Б'с і не'слъ, не'сла, не'сло, але несу', несете', неси', нес Б'ть, несучій, несе'нь*; б) *печи'* (від *пекти* – основа на *-к і -ч*) – *пеку', пече'те, печи', печ Б'ть, пеку'чий, п'Б'къ і пе'кль, пекла', пекло', пече'нь, але пе'киш*; в) *кля'ти* (з основи *клен* – на *-н і -м*) – *кля'виш, кля'ть, кля'ла, кля'ло, кля'тий, але клену', клене', клене'те, клени', клен Б'ть, клену'чи*; г) дієслова з основою інфінітива на *-а* здебільшого є паракситонами (наголос на передостанньому складі): *клепа'ти, плеска'ти, але гн'Б'ватися, жа'ловати, мы'кати, пря'тати, тр'Б'пати* тощо; г) паракситонами переважно є й дієслова з основою на *-и*: *д'Бли'ти, хвали'ти, але в'Б'рити, пра'вити, т'Б'шитися, пусто'шити*; д) дієслова з основою на *-яти* мають незмінний акцент, за винятком *плы'ти і слы'ти* (*пльву', пльве'те, пльву'чий*); е) дієслова з основою на *-нути* мають здебільшого незмінний наголос на третьому з кінця складі, але є й чимало паракситонів, у яких наголос у часових формах змінюється: *горну'ти, двигну'ти, сягну'ти, схамену'тися*; е) дієслова з основою на *-Ѣти*, що зберігають *Ѣ* в усіх часових формах, як правило, є паракситонами і мають незмінний наголос, за винятком *ржа'вѢти, си'нѢти, си'вѢти*; ж) *купова'ти* – *куну'ю*; з) *да'ти* – *нада'ти, зада'ти, прида'ти, але вы'дати* [8].

Як відомо, у сучасній українській літературній мові існують єдині акцентуаційні норми, що склалися передусім на базі середньонаддніпряньської говірки південно-східного наріччя. Натомість між

українськими діалектами спостерігаємо суттєві відмінності в акцентуванні різних класів і форм слів. Ця особливість ґрунтується на специфічних ознаках українського наголосу – рухомості та нефіксованості, що не означає його довільності. Різномісність та рухомість наголосу пов'язані з процесом історичного розвитку української мови й мають відносний характер, бо протягом певного часу лексеми з нерухомим наголосом можуть перейти в тип із рухомим наголосом і навпаки, не порушуючи при цьому істотно загальної системи наголошування, а отже, забезпечуючи так її еволюцію. На зміну ж місця наголосу в словах та словоформах впливають чинники зовнішнього та внутрішнього характеру.

Простежимо особливості акцентування деяких дієслів у говірках Бузько-Інгульського межиріччя південно-східного наріччя. Досить часто в мовленні носіїв фіксуємо дієслова з таким наголошуванням: *б'ємо, б'єте* замість нормативного *б'ємо, б'єте* [3, с. 18]; *взяла, візьмеши, візьме* замість *взяла, візьмеш, візьме* [3, с. 31]; *гриземо, гризете* замість *гриземо, гризете* [3, с. 63]; *живемо, живе́те* замість *живемо, живете* [3, с. 87]; *зайдеши, зайдемо* замість *зайдеши, зайдемо* [3, с. 93]; *кльоємо, кльоєте* замість *кльоємо, кльоєте* [3, с. 124]; *краду, крадеши* замість *краду, крадеши* [3, с. 133]; *лємо, лєте* замість *лємо, лєте* [3, с. 141]; *п'ємо, п'єте* замість *п'ємо, п'єте* [3, с. 201]; *підемо, підете* замість *підемо, підете* [3, с. 116]; *прийдеши, прийде* замість *прийдеши, прийде* [3, с. 223].

Такі слова мають певну систему наголошування, тому для них, за можливістю, визначимо акцентуаційні типи (посилаючись на дослідження В. Русанівського) у межах відмінкової парадигми.

До першої акцентної парадигми належить лексема *крати* – двоскладове дієслово з приголосним кореня перед суфіксом – *ти*. Звідси *кра'ти, кра'ду, кра'деши, кра'де, кра'демо, кра'дете, кра'дуть* [3, с. 133].

До другої акцентної парадигми не можемо віднести жодної поданої нами вище форми.

До третьої акцентної парадигми належать такі лексеми: з акцентованим суфіксом *-ва* в основі інфінітива (за умови, якщо суфікс *-ва* в дієслівних формах однини й множини теперішнього часу випадає, то наголос переходить на закінчення), наприклад: *кльо'вати, кльою', кльоє'ши, кльоє', кльоємо', кльоєте', кльоють'* [3, с. 124]; двоскладові дієслова з нульовим суфіксом в основі інфінітива, що мають наголос на голосному кореня (флексивне акцентування в теперішньому часі), наприклад: *жи'ти, живу', живе'ши, живе', живемо', живете', живу'ть* [3, с. 87]; *пи'ти, п'ю, п'єши, п'є, п'ємо', п'єте', п'ють'* [3, с. 201]; лексеми, котрі у формі інфінітива мають кореневий наголос, а у формі теперішнього часу – флексивне акцентування, наприклад: *би'ти, б'ю, б'єши, б'є, б'ємо', б'єте', б'ють'* [3, с. 18]; дієслово *лити* в теперішньому часі вживається з постійними наголосом на закінченні, наприклад: *ллю, ллєши, ллє, ллємо', ллєте', ллють'* [3, с. 141]; особові форми інфінітива *взяти* в теперішньому часі мають кореневу акцентуацію, окрім першої особи однини, наприклад: *взя'ти, візьму', візьмеш, візьме, візьмемо, візьмете, візьмуть*; а у формі теперішнього часу жіночого,

середнього родів та у формі множини – флексивну, наприклад: *взяла', взяло', взяли'* [3, с. 31]; префіксальні утворення від інфінітива *йти* також у формі теперішнього часу мають кореневе наголошення в усіх особових формах, окрім першої особи однини, наприклад: *зай'ти, зайду', зай'деш, зай'де, зай'демо, зай'дете, зай'дуть* [3, с. 93]; *під'ти, піду', під'деш, під'де, під'демо, під'дете, під'дуть* [3, с. 116]; *прий'ти, прийду', прий'деш, прий'де, прий'демо, прий'дете, прий'дуть* [3, с. 223]; дієслова з приголосним кореня перед інфінітивним суфіксом, що мають кореневе наголошування, в особових формах теперішнього часу вживаються із флексивною акцентуацією, наприклад: *гриз'ти, гризу', гризе'ши, гризе', гриземо', гризете', гризуть'* [3, с. 63].

Прокоментуємо акцентування ще кількох зафіксованих нами дієслів, у яких спостерігаємо хитання наголосу. Так, інфінітив *бу'ти* в усіх особових формах однини та множини майбутнього часу вживається з кореневим наголошуванням (колонний наголос на ґрунті праслов'янської та давньоруської мов): *бу'ду, будеш, буде, будемо, будете, будуть*, а в минулому часі – із флексивним: *був, була', було, були'*. У процесі історичного розвитку в українських говорах по-різному встановлюється акцентуація словоформ дієслова *бу'ти*. У південно-східних і північних діалектах форми майбутнього часу функціонують з акцентованим коренем (*бу'ду, будеш, буде, будемо, будете, будуть*), а минулого – із флексивним (*був, була', було, були'*). У південно-західних говорах фіксується вагання наголосу (*бу'ду, будеш, буде, будемо, будете, будуть*; *був, була', було, були'* і *був, була, було, були*) [1, с. 186]. Звідси й відповідне наголошування в певній кількості носіїв говірок Бузько-Інгульського межиріччя: *буду', буде'ши, буде', буде'мо, буде', будуть'; була, було, були* замість нормативних форм *буду, будеш, буде, будемо, буде, будуть; була', було', були'* [3, с. 25].

Неозначена форма дієслова *да'ти* в особових формах однини та множини теперішнього часу дійсного способу функціонує із флексивними наголошуванням (*дам, даси', дасть, дамо', дасте', даду'ть; дала, дало', дали*), а в наказовому способі – із кореневим (*да'ймо, да'йте*). В. Скляренко вважає, що флексивна акцентуація словоформ є давньою, фіксується пам'ятками XVI–XVIII ст. [7, с. 307]. Згодом, у процесі історичного розвитку, у південно-східних і північних діалектах нормативним стає флексивне наголошування, а в південно-західних закріплюється кореневе акцентуація, котра загалом не уніфікується з літературним (флексивним) наголошуванням і до сьогодні [1, с. 196]. Звідси й у мовленні деяких носіїв Бузько-Інгульського межиріччя: *да'ла, да'ло, да'ли* замість *дала', дало', дали'* [3, с. 68].

Наголошування інфінітивних форм *везти, вести, нести* в сучасних акцентологічних джерелах є суфіксальним (*везу', везе'ши, везе', веземо', везете', везуть'* [3, с. 29; 30; 172]). В. Скляренко стверджує, що в праслов'янській мові похідні дієслова на *-iti* були деномінативними, а їх наголошування є давнім, сформованим на слов'янському ґрунті [7, с. 307]. Проте згодом у різних говорах української мови

аналізовані дієслівні словоформи починають наголошуватися по-різному, а саме: у південно-східних діалектах продовжує функціонувати первинна суфіксальна акцентуація – *везти'*, *вести'*, *нести'*, а в південно-західних побутує кореневий наголос – *ве'зти*, *ве'сти*, *не'сти* [1, с. 212]. Кореневу акцентуацію поданих лексем маємо й у деяких носіїв говірок Бузько-Інгульського межиріччя замість нормативних форм – *везти'*, *вести'*, *нести'*.

Як бачимо, на зміну місця наголосу в поданих дієсловах впливає чинник зовнішнього характеру – міждіалектний контакт.

Отже, мовлення носіїв Бузько-Інгульського межиріччя з акцентуаційного погляду (на конкретних прикладах щодо наголошування деяких дієслів) не

завжди є нормативним. Читання в наголошуванні того чи іншого слова не ріже слух у побутовому мовленні, а в літературному є грубим порушенням чинних нині акцентуаційних норм. Порушення ж наголошування пов'язане з чинниками зовнішнього (міждіалектний контакт) та внутрішнього (у нашому випадку – необізнаність мовців із правилами акцентування слів) характеру. Саме тому висвітлення питань діалектного наголосу говірок Бузько-Інгульського межиріччя (як на прикладах дієслів та дієслівних форм, так і на прикладах інших класів слів) потребує подальшого опрацювання, перш за все, для вивчення цілісної системи наголошування лексем в українській мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Винницький В. М. Акцентуаційні етюди / В. М. Винницький. – Жовтківка : Місіонер, 2004. – 282 с.
2. Винницький В. М. Наголос у сучасній українській мові / В. М. Винницький. – К. : Радянська школа, 1984. – 159 с.
3. Головашук С. І. Словник наголосів: понад 20 000 слів / С. І. Головашук. – К. : Наукова думка, 2003. – 320 с. – (Словники України).
4. Лінгвоукраїністичні розвідки в «Архіві слов'янської філології» В. Ягича [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://lib.npu.edu.ua/full_txt/MANLIN-2007/st%20155-193.pdf.
5. Потебня А. А. Ударение / А. А. Потебня. – К. : Наукова думка, 1973. – 167 с.
6. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ / В. М. Русанівський. – К. : Радянська школа, 1977. – 64 с.
7. Складенко В. Г. Праслов'янська акцентологія / В. Г. Складенко. – К. : Українська книга, 1998. – 343 с.
8. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за заг. ред. акад. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 302–311.

А. А. Зинякова,

Николаевский государственный университет имени В. О. Сухолинского, г. Николаев, Украина

ОСОБЕННОСТИ УДАРЕНИЯ ГЛАГОЛОВ В УКРАИНСКИХ ГОВОРАХ БУГСКО-ИНГУЛЬСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ

Вопрос особенностей ударения лексем в украинском диалектном языке в сравнении с украинским литературным языком исследованы сегодня еще не достаточно. В свое время на материале славянских языков ударение глаголов начал изучать А. Потебня; на материале украинского языка этот вопрос исследовал, определив закономерности в ударении основ глаголов, В. Русановский; продолжил изучение акцентуации этого класса слов на современном и изредка диалектном уровне В. Винницкий; исторический комментарий к ударению глаголов подал В. Складенко. Цель статьи: определить особенности ударения глаголов в украинских говорах Бугско-Ингульского междуречья в сравнении с современным литературным ударением. В процессе анализа фактического материала определено, что в речи носителей Бугско-Ингульского междуречья фиксируются лексемы, ударение в которых не нормативно. Нарушения в ударении некоторых глаголов связаны с факторами внешнего и внутреннего характера. Изучение вопросов диалектного ударения говоров Бугско-Ингульского междуречья (как на примерах глаголов и его форм, так и на примерах других частей речи) требует дальнейшего детального изучения.

Ключевые слова: ударение; акцентуация; акцентная парадигма; диалектное ударение.

А. А. Zinyakova,

Mykolajiv national university named after V. O. Suchomlynskiy, Mikolajiv, Ukraine

FEATURES OF EMPHASIZING THE VERBS IN THE UKRAINIAN DIALECTS BY BUG AND INGUL AREA

The issues of features of emphasizing lexemes in Ukrainian dialectal speech in comparison with the modern Ukrainian literary language have not been studied completely to date. At the time, the emphasizing of verbs on the material of the Slavic languages began to study the pioneer of Ukrainian Accentology O. Potebnya; this issue was investigated by V. Rusanytskyi on the material of the Ukrainian language by setting certain patterns in the emphasizing of verbal stems; V. Vynnytskyi continued to study the accentuations of this class of words in the modern and partly dialectal levels; V. Sklyarenko gave a historical comment on the emphasizing of verbs. The aim of the article is: to find out the features of the verbs in the Ukrainian dialects by Bug and Ingul area in comparison with modern literary

emphasis. Due to the empirical analysis we found out that in the speech of native speakers of Bug and Ingul area there are some lexemes with not normative emphasizing. Violation of accentuation is associated with the factors of external and internal nature. Coverage of issues of dialectal accents of dialects of Bug and Ingul area (as in the examples of verbs and verb forms, and the examples of other classes of words) requires further research to study the integral system of the emphasizing words in the Ukrainian language.

Keywords: *stress; emphasizing; accentuation; accent paradigm; dialectal accent.*